

ЦЕНТР ПАМ'ЯТКОЗНАВСТВА
Національної академії наук України і Українського товариства охорони
пам'яток історії та культури

НІЖИНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені Миколи Гоголя

НІЖИНСЬКИЙ КРАЄЗНАВЧИЙ МУЗЕЙ
імені Івана Спаського

МІЖВИСЬКА СТАРОВИНА

збірник регіональної історії
та пам'ятокознавства

серія

**“Пам'ятокознавство
Північно-Східного регіону
України”**

№13

Випуск 28(31)

НІЖИН – КИЇВ

Центр пам'ятокознавства НАН України і УТОПІК

2020

Микола ТЕРЕХ
(Батурин)

Лікарі батуринських гетьманів

*Стоит многих людей один врачеватель искусный:
Вырежет он и стрелу, и рану присыплет лекарством.*

Гомер

Тривалий час, майже до середини XVIII ст. все населення Північного Лівобережжя, як і всієї України, користувалося послугами народної медицини. Загальної державної системи медичного забезпечення не існувало – вона робила лише перші кроки, виключно у великих містах. Дипломованих лікарів в Україні-Гетьманщині ще не було. Тому коли хворіли гетьмани та верхівка старшини – зверталися до московських царів із проханням направити для їх лікування перевірених і авторитетних лікарів.

У числі перших таких лікарів-іноземців, які відвідали гетьманську столицю Батурин, були Захарій фон дер Гульшт, Іван Комнін і доктор медицини Гендріх Келерман (або за тогочасним написанням Андрій Томасов син Келерман).

Релігійне життя населення Лівобережної України мало вирішальний вплив на суспільну свідомість. Гетьмани та старшина також щиро вірили в Боже зцілення. Задля цього вони виділяли кошти на будівництво, ремонт і облаштування храмів, приносили щедрі подарунки монастирям. У 1670 р. патріархом константинопольським гетьман Дем'ян Ігнатович був «предан анафеме». І за бігом обставин – «не успел гетьман узнать о том, что в Константинополе он проклят, как выходя из дворца своего, упал и обкосяк двери ушибся до полусмерти. Это приписали действию анафемы» [1, с. 194]. У Літописі Самовидця цей випадок описаний по-іншому: «спадши з ганку, шию зломал, же час немалій не мог говорити, що пришовши до здоров'я, не хотіл ся пам'ятати що на потом оному нагородилось зле» [2, с.56]. У жовтні гетьман отримав «благодаренную» грамоту, тобто анафема була знята [3, с. 189].

Будучи генеральним суддею Іван Самойлович (1669–1672), «проснулся и почувствовал себя плохо; послал за ворожкой; ворожка пошептала, дала какого-то зелья, но лучше не стало. Два дня провел судья в постели, жалуясь на невыносимые боли; кто-то посоветовал ему отслужить молебен, отслужили молебен, но и это не принесло ожидаемого облегчения» [4, с. 181]. Він згадав, що ще два роки тому, відвідуючи Запорізьку Січ обіцяв нові ризи для запорізької церкви: «если Бог избавит его от таких же страданий, но обета своего не исполнил; должно быть, в наказание за это и послал Бог новую болезнь» [4, с. 181]. За однією з легенд, гетьман Іван Самойлович (1672–1687) отримав зцілення від хвороби очей у Рихлівському монастирі, що біля Коропа. В цьому монастирі гетьман своїм коштом збудував дерев'яну надбрамну церкву на честь свого небесного покровителя – св. Іоанна Предтечі [5, с. 27–28].

У 1685 р. гетьмана Івана Самойловича спіткало велике горе: у березні померла дочка Параска, а у червні гетьман втратив сина Семена, стародубського полковника. Від цього потрясіння в гетьмана різко погіршився зір. З Московської держави для нього

був направлений лікар Захарій фон дер Гульшт із ліками [6, с. 288]. Через декілька днів, дякуючи цьому лікарю-іноземцю, зір гетьмана покращився.

Івана Самойловича лікував також доктор медицини Гендріх Келерман (1649–1715). Він народився у Москві. Його батько, Томас Келерман – торговий іноземець, був уповноваженим від московського царя в Голландії, Венеції. Перебуваючи за кордоном, він брав із собою сина Гендріха для навчання лікарській справі. Останній навчався та практикувався у медицині 16 років у Німеччині, Франції, Англії та Італії. Отримав диплом доктора філософії та медицини, чин Імперського радника й орден св. Марка. Г. Келерман Вільно володів шістьма іноземними мовами. У 1677 р. прибув до Москви і був зарахований у Аптекарський приказ лікарем. Під час кримської кампанії, якою з московського боку керували кн. Голицин та гетьман Іван Самойлович знаходився в Криму. Декілька років потім служив при гетьманові «с отличною похвалою за врачебное искусство». В 1683 р. вийшов у відставку і був нагороджений соболями на 150 руб. Похований на Лютеранському цвинтарі у Москві [7, с. 47].

Лікар Андрій Бекер також лікував гетьмана Івана Самойловича в Батурині та супроводжував його у військових походах. Через деякий час він знову відвідав Батурин і лікував наступного гетьмана України – Івана Мазепу (1687–1709). У 1687 р. І. Мазепа відпустив лікаря до Москви, але ліки необхідні для лікування, гетьмана залишив у Батурині [8, с. 126], позаяк це на той час прирівнювалися до коштовностей і зберігалися під замком, а ключі від казни й аптеки знаходилися в окремій кімнаті гетьманського палацу під охороною [9, с. 221].

Проблеми зі здоров'ям у гетьмана Івана Мазепи з'явилися практично з перших місяців перебування при владі. Він хворів подагрою (з грец. *нога в капкані*). Це складне захворювання обміну речовин, що характеризується гострими нападами болю і запальними явищами, переважно в суглобах. Хворий на подагру лягає спати здоровим, засинає і раптом прокидається від «резчайшей сверлящей боли в одном из суставов» [10, с. 771]. Мазепина подагра була важкої форми, ураженими були не лише великі пальці ніг, але й зап'ястя та кисті рук. Напад подагри міг минати за ніч, а міг турбувати і декілька днів.

З часом напади подагри у І. Мазепи частішали. Так, 21 січня 1688 р. він дякував цареві за направленою в Батурин лікаря Романа Ніколаєва, чия допомога значно полегшила страждання гетьмана [11, с. 311]. Але вже у березні того ж року І. Мазепа пише листа кн. В.В. Голицину, де прохає його направити до Батурина лікаря, щоб той супроводжував гетьмана у військовому поході на Кизикермен [12, с. 387–388]. Після завершення походу, 3 жовтня 1688 р. І. Мазепа відправляє лікаря Р. Ніколаєва до Москви. Він хвалить лікаря і просить «отпускати лекаря человека доброго и выгодного ко мне ку подпоре моего здоровья ... и на пришлолетный военный поход он приреченный лекарь ко мне был отпущен» [12, с. 391]. Згаданий Р. Ніколаєв лікував не лише гетьмана, але й представників старшини та їхніх близьких родичів. Так, зокрема, його пацієнтами була й хвора матір гетьмана, на той час ігуменя Київського Святофлорівського Вознесенського монастиря Марія-Магдаліна [13, с. 7].

Наступного року гострий приступ подагри у гетьмана І. Мазепи стався під час зустрічі з Петром I в Троїцькій лаврі: «говорил гетман короткую речь, потому что был болен» [14, с. 290].

У 1690 р. до Батурина для лікування гетьмана приїхав доктор медицини Іван Комнін. Це вже другий дипломований лікар, який вивив велику турботу про здоров'я українського керманіча і який проживав певний час у Батурині. Із собою він привіз не тільки ліки, але й велику кількість книжок, які згодом подарував грецькій громаді міста Ніжина.

Іван Комнін (1668–1719) – випускник медичного факультету університету в італійському м. Падуя (регіон Венето). Свого часу отримав ступінь доктора медицини, філософії та богослов'я. Професійна обізнаність, мудрість та володіння шістьма мовами справили велике враження на І. Мазепу. В Москві І. Комнін був зарахований до Аптекарського приказу з річним жалуванням у 300 руб. На початку 1700-х років він приймає чернецтво під іменем Ієрофей і священний сан, становиться митрополитом Сілістринської єпархії [15, с. 140–151].

У грудні 1690 р. в І. Мазепи знову загострилася хвороба і він просить «для вспомогательства худого моего здоровья» прислати до нього лікаря з Москви. До Батурина знову приїздить лікар Р. Ніколаєв з необхідними ліками і займається лікуванням гетьмана.

З листів шотландського генерала Патріка Гордона, який перебував на російській службі, стало відомо, що у лютому 1691 р. він теж проявив турботу про здоров'я керманіча української держави. У листі до І. Мазепи з Москви генерал зазначав, що, дізнавшись про хронічну хворобу гетьмана, пов'язану із захворюванням ніг, звертався до доктора Карбонарі, царського лікаря, за порадою щодо ліків і дієти для нього [8, с. 127].

У січні 1694 р. в Батурин до гетьмана приїхав надісланий царем стольник І.М. Тараканов. Але гетьман був «зело болен ножною болезнию в подагрии, и за тою болезнию принять ево стольника сего дня он гетьман не может, а велел ему объявить, что он примет его завтра генваря в 30 день» [14, с. 290]. У призначений день стольника зустрічала біля палацу в Батурині вся старшина, І. Мазепа ж його чекав «в светлице». Побачивши московського посланця, гетьман пішов йому на зустріч, та був настільки слабкий, що його «поддерживали под руки два человека покоевых» [14, с. 290]. Під час зустрічі І.М. Тараканов «не на шутку перепугался и высказал предположение, не отравили ли кто гетмана». На що І. Мазепа відповів, що «у него гетмана ныне дохтура нет, а болезнь де ево конечная в подагрии» [14, с. 291].

Цар Петро I ставився до гетьмана, «безпрестанно жаловавшегося на «подагрческие и херагрические» недуги» [16, с. 572] турботливо, і на його прохання завжди присилав лікарів.

У 1704 р/ гетьманську столицю відвідав французький дипломат Жан де Балюз і зробив запис: «З Московщини я поїхав на Україну, країну козаків, де був кілька днів гостем принца Мазепи, що виконує найвищу владу в цій країні ... При його дворі два лікарі-німці, з якими Мазепа розмовляв їхньою мовою» [17, с. 32].

У травні 1706 р., за наказом московського царя І. Мазепа «начал осаду крепости Быхов, и вскоре, под предлогом сильной болезни своей, упорного сопротивления, возвратился в Батурин» [18, с. 46].

Того ж року, у листі Ф. Головіну гетьман сповіщав, що «при сильной подагре и горячке, меня постигших, отправился в Батурин, ибо немощ моя не только не позволяет управлять делами, но даже говорить» [11, с. 311]. Прибувши до гетьманської столиці, І. Мазепа говорив, що «с трудом может на коня сесть, даже ходит и стоять на ногах, ложился в постель, обвязывал себя повязками с пластырями» [16, с. 616]

Після взяття Батурина російськими військами восени 1708 р., у гетьмана напади подагри відновилися у ще тяжчій формі. До цього ще додалися і моральні страждання. У шведському обозі, як стверджує дослідник С. Павленко, гетьмана лікував шведський аптекар – «и было ему от той болезни свободнее». І. Мазепа здебільшого лежав на подушках у кареті. За ним доглядала жінка-козачка [11, с. 312].

Дослідниця України XVI–XVIII ст. Т. Таїрова-Яковлева стверджує, що І. Мазепа помер від інсульту [14, с. 289]. Відомо, що при подагрі важкого ступеню уражаються кровоносні судини нирок, серця. В судинах виникають склеротичні зміни, що справді можуть провокувати інсульт.

Отже, з усього вище зазначеного видно, що в столиці України-Гетьманщини Батурині наприкінці XVII – на початку XVIII ст., періодично перебували висококваліфіковані лікарі-іноземці, що лікували, насамперед, гетьманів, а також представників верхівки української старшини.

Джерела та література

1. Маркевич Н. История Малороссии. Т. II. М., 1842. 703 с.
2. Летопись Самовидца о войнах Богдана Хмельницкого и междоусобиях, бывших в Малой России по его смерти. М.; В университетской типографии, 1846. 178 с.
3. Мамалага В.В. Церковне прокляття гетьмана Деяна Многогрішного // Сівєричина в історії України. К.; Глухів, 2016. Вип. 9. С. 188–190.
4. Старицький М. Руїна. Исторический роман конца XVII века. Х.: Фолио, 2008. 539 с.
5. Солдатова К. Меценатська діяльність гетьмана Івана Самойловича // Батуринська старовина. Вип. 6 (10). К., 2017. С. 26–31.
6. Маркевич Н. История Малороссии. Т. II. М., 1842. 703 с.
7. Лахтин М.Ю. Краткий биографический словарь знаменитых врачей всех времен. СПб, 1901. 105 с.
8. Сушко Н.М. Іноземні лікарі в Батурині в кінці XVII – на початку XVIII ст. // Конотопські читання. Вип. II. Конотоп, 2011. С. 126–129.
9. Булгарин Ф. Полное собрание сочинений. Т. III: Записки Чумана и Мазепы. Спб.: В типографии К. Жернакова, 1843. 603 с.
10. Большая медицинская энциклопедия. Т. XXV. М.: 16-я типография прессы «Полиграфкнига», 1933. С. 769–780.
11. Павленко С.О. Іван Мазепа. К.: Видавничий дім «Альтернатива», 2003. 315 с.
12. Лермонтова Е. Письма малороссийских гетманов Ивана Самойловича и Ивана Мазепы // Русский архив. 1913. № 13. С. 372–406.
13. История Малой России. Ч. III. От избрания Мазепы до уничтожения гетманства. Примечания к третьей части Истории Малой России. М.: В типографии Николая Степанова, 1841. 561 с.
14. Таирова-Яковлева Т.Г. Иван Мазепа и Российская империя. История «предательства». М.: Издательство Центрполиграф, 2011. 525 с.
15. Русско-венетские дипломатические отношения первыми годами в эпоху Петра Великого. Россия и греческая община Венеции. М.: Издательский дом «Лань», 2008. 394 с.
16. Костомаров Н.И. Исторические монографии и исследования. Книга шестая, том шестнадцатый. Мазепа. СПб., 1905. 442 с.
17. Нікітін В.Г., Терех М.І. Лікарня Гетьманської столиці. Київ: ІІІ Ласкено ММ, 2016. 252 с.
18. Бантыш-Каменский Д.Н. Жизнь Мазепы. М.: В типографии Августа Семенова, 1834. 93 с.

Терех М. Лікарі батуринських гетьманів

У статті розглянуто стан елітарної медицини Гетьманщини кінця XVII – початку XVIII ст. на прикладі діяльності лікарів-іноземців щодо лікування українських гетьманів Д. Ігнатовича,

І. Самойловича та І. Мазепи. З'ясовано недуги, якими хворіли батуринські гетьмани. Висвітлено світогляд людини ранньомодерного часу відносно причин різноманітних захворювань і підходів до їх лікування.

Ключові слова: медицина, лікар, Д. Ігнатович, І. Самойлович, І. Мазепа, Батурин.

Terech M. Doctors of Baturyn hetmans

The article considers the state of elite medicine of the Hetmanate of the late 17 – early 18 centuries. On the example of the activity of foreign doctors in the treatment of Ukrainian hetmans D. Ihnatovych, I. Samoiloivych and I. Mazepa. The illnesses of Baturyn hetmans were found out. The worldview of the person of early modern time concerning the reasons of various diseases and approaches to their treatment is covered.

Key words: medicine, doctor, D. Ihnatovych, I. Samoiloivych, I. Mazepa.

[надійшло до редакції: 27.06.2020 р.]

УДК 61(09).(477.51):378(09).(477.51)

Світлана ДУДНІК
(Ніжин)

Витоки медичної освіти в Ніжині

У праці використаний архівний матеріал, який дав змогу ознайомитись з передумовами відкриття та становлення жіночої фельдшерсько-акушерської школи лікаря П.А.Бушtedта у місті Ніжині. Описані напрями навчальної роботи та господарчої діяльності школи упродовж першого десятиліття її роботи.

14 вересня 1906 р. за підписом Міністра внутрішніх справ був уведений в дію «Устав женской фельдшерско-акушерской школы в г. Нежине врача Петра Андреевича Бушtedта». «Школа учреждается с целью образования опытных и сведущих фельдшерлиц и повивальных бабок 1-го разряда и содержится на средства ея учредителя П.А. Бушtedта». Дозвіл на відкриття був виданий Чернігівським губернським правлінням відповідно до § 25 Статуту 14 серпня 1907 р.

Керувала школою та її господарчою частиною – господарча рада, яка складалася з викладачів школи під головуванням засновника, а педагогічною частиною – педагогічна рада, до складу якої входили викладачі під головуванням особи, яку обирали зі складу викладачів на один рік [1].

На першому засіданні педагогічної та господарчої ради головою педагогічної ради був обраний лікар Георгій Антонович Наркевич, секретарем ради – священник Микола Миколайович Морачевський. Головою господарчої ради відповідно §4 Статуту – засновник школи Петро Андрійович Бушtedт. Зміна голови педагогічної та господарчої ради відбулася в 1915–1916 навчальному році, коли її головою була обрана Олена Дмитрівна Замислова, секретарем залишився М.М. Морачевський.

Усього збереглося 49 протоколів засідань педагогічних і господарчих рад. На жаль, втрачені 7 – із 17-го до 23-й (з 1909 до 1910 р.). Перші п'ять документів мали назву